

Klasická sociologie ve střední Evropě: mezi centrem a periferií

Autor: PhDr. Dušan Janák, Ph.D.

Dušan Janák předložil habilitační práci, která navazuje na jeho dosavadní výzkumy a publikace ve dvou odlišných, ale vnitřně provázaných oblastech, jimiž jsou dějiny sociologie a sociologická teorie. Habilitační práce však není pouhým shrnutím dřívějších bádání, ale spíše pokusem předmět uchopit novým a ambicióznějším způsobem než doposud. Janákova studie se zabývá starší sociologií ve střední Evropě na třech rovinách: institucionálního vývoje, textové objektivizace diskurzu v sociologických časopisech a sociologické teorie a filosofie sociálních věd. Komplexnost zpracování dále zvyšuje fakt, že autor k předmětu přistupuje z komparativního hlediska. Primárně se zaměřuje na české země, Slovensko, Polsko a Maďarsko, ale do řady analýz zahrnuje také Rakousko, Rumunsko a Jugoslávii a tam, kde jde o srovnání se zeměmi s nejvlivnější sociologickou tradicí, i Francii, Německo, Velkou Británií a USA. Historie sociologie, která zahrnuje komparaci sedmi a příležitostně až 11 zemí, je náročný projekt, který v sobě skrývá řadu úskalí. Dušan Janák se s nimi vyrovnal velmi úspěšně a předložil text, který představuje pozoruhodný příspěvek ke komparativnímu zkoumání dějin české i středoevropské sociologie a sociologické teorie. V rámci dějin české sociologie je tento příspěvek ojedinělý zejména svým komparativním záběrem a jeho šíří, ale nejen jimi. Janákova studie je také jedním z mála textů českého autora (v posledních deseti letech možná jediným, nepočítáme-li autorovu monografii o Inocenci Arnoštu Bláhovi) věnovaných dějinám české a středoevropské sociologické teorie.

Úvod práce přináší zdůvodnění volby předmětu a teoretické koncepty, s nimiž autor pracuje v následujících kapitolách. Výslovná pozornost je věnována jednotě textu, která nemusí být na první pohled patrná vzhledem k zaměření výkladu nejprve na instituce, poté na objektivizovaný diskurz a nakonec na teorii. Argument, že „svorníkem“ těchto rozdílných pohledů je zájem o shody a odlišnosti mezi různými národními sociologickými tradicemi ve střední Evropě, považují za dostatečně přesvědčivé. Výklad o střední Evropě je velmi stručný, v této práci však definice střední Evropy není meritorním tématem. Podle mého názoru mohlo být trochu více prostoru věnováno vývoji sociologie v předválečném Německu, a to nikoli z toho důvodu, že by Německo bylo nutné chápat jako součást střední Evropy (samozřejmě existují protichůdná pojetí), ale proto, že německá sociologie měla nezanedbatelný vliv na české a další středoevropské sociology (v ČSR zejména Zdeněk Ullrich a Jan Mertl; silný byl tento vliv v Maďarsku, o Rakousku ani nemluvě).

Základní teoretické pojmy autor shrnul do několika dvojic: institucionální a diskurzivní forma vědy, univerzalizmus a partikularismus, centrum a periferie, klasická a soudobá sociologie. To vše jsou užitečné koncepty a dále v textu je s nimi plodně naloženo. U pojmu (polo)periferie bych uvítal hlubší výklad zahrnující koncepci Immanuela Wallersteina a nedávné pokusy o lokalizaci českých zemí na ose centrum-periferie. Oceňuji, že se autor snaží zužitkovat také pojmy z mezinárodní diskuse o tzv. světové sociologii, zejména pojem alternativního diskurzu Syeda Alatas a kritiku metropolitní dominance Raewyn Connell(ové). Autor také vhodně pracuje se známým konceptem veřejné sociologie a dalších typů sociologie podle Michaela Burawoye, mám však výhradu vůči způsobu, jakým překládá Burawoyův termín „policy sociology“. Autor mluví o „politické“ nebo „zakázkové“ sociologii (zejména s. 131), první překlad je však zavádějící a druhý nepřesný. „Policy“ zde znamená orientaci na sociální problémy, jejichž překonáváním se zabývá veřejná politika státu, termín „zakázkové“ by však mohl zahrnovat např. i aktivity v zájmu soukromých osob.

První kapitola habilitační práce je komparativní studií institucionalizace sociologie jako akademického oboru ve středoevropských zemích. Autor se postupně věnuje čtyřem navzájem propojeným oblastem institucionalizace: vědeckým společnostem, výzkumným ústavům, vysokoškolské výuce a vědeckým časopisům. Jeho výklad dokládá, že je důkladně obeznámen s vývojem sociologie v českých zemích a na Slovensku, v Polsku, Maďarsku, Rakousku, Rumunsku a v menší míře (vinou méně pokročilého stavu výzkumu) také v Jugoslávii. Kromě toho upozorňuje na důležité mezníky v institucionalizaci akademické sociologie ve „velkých“ západních zemích, které jsou obecně považovány za jádro rozvoje tohoto oboru (Francie, Velká Británie, Německo, USA). Pro historiky české sociologie je četba této kapitoly přínosná hlavně tím, že Janák podává zevrubné informace o vývoji sociologie na Slovensku, v Polsku, Maďarsku a Rakousku, a nechává tak jasněji vyniknout shodám i odlišnostem mezi českou sociologií a sousedními zeměmi. Zejména vývoj maďarské a rakouské sociologie je mezi českými sociology velmi málo znám a tato i následující kapitola habilitační práce je v tomto ohledu velmi užitečná, i když současně platí, a autor si toho je vědom, že v obou případech byl vývoj oboru velice odlišný a lze najít jen málo styčných bodů.

Tato kapitola je cenná nejen pro bohatství uváděných fakt, ale také pro zobecnění, která autor nabízí na jejím konci. Zjištění o významu politického kontextu pro institucionální vývoj sociologie není překvapivé, ale je podstatné. Autor přitom o roli politického kontextu uvažuje diferencovaně a úspěšně se vyhýbá unáhlenému závěru, podle něž by rozvoj sociologie a dalších oborů dokonale koreloval s demokratickou povahou státu. S podobnou opatrností postupuje, když rozlišuje mezi institucionalizací shora (Československo, Polsko) a institucionalizací zdola (Francie, Německo) a ukazuje, že se jedná o dva základní typy institucionálního ukotvení sociologie, které se v určitých reálných poměrech mohou vzájemně doplňovat, jako tomu podle jeho názoru bylo v USA, Velké Británii nebo v Rumunsku.

Studie o institucionalizaci obsahuje velké množství fakt z dějin několika velmi odlišných národních sociologických tradic, přesto jsem našel jen málo nepřesností. Za zmínku stojí snad jen datum založení Rockefellerovy nadace (s. 87; správně 1913) a tvrzení (vzniklé zřejmě záměnou za Romana Jakobsona, zmiňovaného ve stejné větě), že Pitirim Sorokin opustil Československo až koncem 30. let (s. 36; správně 1923). Autor pracuje s velmi obsáhlou

literaturou, ve výkladu o institucionalizaci české sociologie by však mohl zaujmout stanovisko k pracím předchozích českých autorů – Zdeňka R. Nešpora a Michaela Voříška.

Ve druhé kapitole D. Janák shrnuje a interpretuje výsledky svého ojedinělého projektu obsahové analýzy středoevropských sociologických časopisů meziválečného období. Metodou i výkladem zde navazuje na řadu svých článků uveřejněných v rozmezí několika minulých let v *Sociologickém časopise* a *Lidech města*, slovenské *Sociológii* a polském časopise *Studia Śląskie*. V těchto člancích postupy obsahové analýzy vyzkoušel a vycizeloval se zaměřením zpravidla na jeden konkrétní časopis, nyní v habilitační práci předkládá souhrnnou komparativní studii časopisů *Sociologická revue*, *Sociální problémy*, *Przegląd Socjologiczny* a *Rozniki socjologii wsi*, k nimž ještě přidává maďarský časopis *Társadalomtudomány*. Jde tedy o všechny hlavní v užším smyslu sociologické časopisy středoevropských zemí vycházející před druhou světovou válkou, přičemž období, na které se omezuje vzhledem k rozdílným dobám vycházení těchto časopisů, jsou 30. léta. Slovensko a Rakousko nebylo možné do srovnání zahrnout, protože v těchto zemích žádný sociologický časopis v dané době nevycházel. Autor neignoruje fakt, že sociologické články vycházely také v periodikách jiných vědních oborů nebo časopisech širěji zaměřených, jako byla v českém případě *Česká mysl* nebo revue *Parlament*, přesvědčivě však zdůvodňuje vynechání tohoto typu časopisů z analýzy velkými praktickými komplikacemi, které by s jejich zkoumáním byly spojeny.

I přes tato – téměř nevyhnutelná - omezení Janákova srovnávací studie představuje pozoruhodný výkon, který je mimořádně náročný na čas a důkladnost zpracování. Obsahovou analýzu těchto časopisů autor chápe jako příspěvek ke zkoumání meziválečného sociologického diskurzu středoevropských zemí. Je třeba ocenit, že obsahová analýza není pouze popisná, jak tomu občas u podobných studií bývá, nýbrž při interpretaci zjištění se autor snaží o jejich vysvětlení. Pozorované jevy vysvětluje pomocí čtyř různých činitelů: politického vývoje, sociálních podmínek, vnitřní logiky sociologického diskurzu a vlivu jednotlivců (s. 137). Tento přístup, který autor výstižně označuje jako historickou sociologii vědění, je originální a pro hlubší vniknutí do problematiky přínosný.

Janákovo porovnání středoevropských sociologických časopisů odhaluje jejich rozdílnou produktivitu, odlišné složení okruhu přispěvatelů, včetně velkých rozdílů v podílu zahraničních autorů, a významné rozdíly v tematickém zaměření publikovaných příspěvků. Nejzajímavější a analyticky nejnáročnější je posledně uváděný okruh, pro který autor vyvinul vlastní postup otevřeného kódování. K hlavním zjištěním této části patří, že zatímco sama sociologie (národní i zahraniční) byla nejfrekventovanějším tématem v polských a českých časopisech, v Maďarsku toto téma bylo – zřejmě z důvodu pomalejší, nebo jak autor trefně říká „zmražené“ institucionalizace – mnohem méně významné. Jiný rozdíl se týká národa, který byl nejčastějším tématem vůbec v maďarské sociologii a velmi častým tématem v sociologii české, ale poměrně málo byl traktován v polských sociologických časopisech. I zde autor nabízí možné vysvětlení vycházející z odlišné struktury polského akademického pole a jeho vztahů k politice. Téma národa bylo podle něj přivlastněno historiky, tíhnoucími ke konzervativní pravici, a polská sociologie se naopak profilovala nepoliticky a zaměřovala se především na otázky sociální politiky. Na tématech sociologie, národa a také venkova a hospodářské i duchovní krize Janák dále ukazuje, že 1) komunikace, která v meziválečném období probíhala mezi středoevropskými sociologickými komunitami, byla značně omezená, ale nedá se mluvit

o naprosté absenci jakéhokoli kontaktu a vzájemného ovlivnění; 2) tyto sociologické komunity nepřijímaly ideje z dominantních západních center nekriticky, nýbrž s určitým odstupem a usilovaly o vytvoření vlastního alternativního diskurzu. Tyto znaky podle Janáka dokládají, že československá, polská a maďarská sociologie meziválečného období nebyly v mezinárodním měřítku periferní, ale spíše představovaly v některých ohledech dynamicky se rozvíjející semiperiferii.

Shody a rozdíly v autorském, žánrovém a tematickém složení sociologických časopisů ve třech různých státech jistě jsou výsledkem působení komplexní sítě faktorů. Další výzkum v této oblasti by se mohl zabývat například rozdílným uspořádáním akademických polí nebo polí intelektuální produkce v každé zemi, odlišnostmi ve vztahu příslušné sociologie k projektu budování národního státu a k jeho protagonistům nebo otázkou, jak výběr publikujících autorů, žánrů a témat souvisel se strategiemi dosahování akademického úspěchu používanými šéfredaktory a vlivnými členy redakčních rad. Tato poznámka není míněna jako kritika Janákovy analýzy, ale jen jako námět pro její další rozvíjení. Autor v této oblasti vykonal velké množství práce a jeho závěry se opírají o rozsáhlá data a faktografické znalosti.

Ve třetí kapitole habilitační práce, která je čtenářsky nejnáročnější, protože se v ní výklad z oblasti „externí“ historie sociologie většinově přesunul na pole „interní“ sociologické teorie, si autor ukládá úkol na konkrétních příkladech prokázat, že teoretické koncepty klasické středoevropské sociologie mohou užitečně rozvíjet i soudobou sociologickou teorii. V předválečné teoretizující sociologii Janák nachází dva směry, které pokládá za obzvláště vhodné pro podrobnější rozbor se zřetelem ke zvolenému cíli: funkcionalismus a kulturalismus. Výběr to je šťastný, protože tyto směry v sobě zahrnují velkou část starší sociologické teorie a zároveň představují protikladné teoretické pozice. Jak však autor správně poznamenává, funkcionalismus a kulturalismus jsou sice protikladné, ale v určitém ohledu mohou být komplementární (s. 149-151). Nejde totiž o protiklad logický, ale pouze historický, daný historicky podmíněnými aliancemi těchto směrů s logicky kontradiktorními ontologickými a epistemologickými východisky. Funkcionalismus byl často spojován s pozitivistickým a nomotetickým přístupem k poznání sociální skutečnosti, odvozovaným od modelu přírodních věd, zatímco kulturalismus je jen modernější označení pro interpretativní nebo rozumějící přístup a idiografickou perspektivu vlastní „duchovědám“. Této historické protikladnosti si je autor dobře vědom, nenechává se jí však odvést od podstatného náhledu, že alespoň v sociologické teorii se mezi funkcionalismem a kulturalismem velmi brzy ustavilo spojení, které trvá až do současnosti. Vrcholem, nebo přinejmenším jedním z vrcholů *kulturalistického funkcionalismu* (můj termín) je teorie největšího sociologického teoretika 20. století Talcotta Parsonse. Není také nepodstatné, že dnešní kulturní sociologie začínala v 80. letech jako tzv. neofunkcionalismus (Jeffrey Alexander).

Janák propojení mezi funkcionalismem a kulturalismem tematizuje způsobem odpovídajícím historickému zaměření jeho textu, totiž tak, že ukazuje, jak z východisek vlastních funkcionalistické sociologii nevyhnutelně vyrůstala problematika teleologie sociálního života a s ní také otázka hodnot a hodnocení. S hodnocením je však již vždy zároveň dána otázka kulturních rámců, a funkcionalismus se tak odhaluje jako pozice s kulturalistickou perspektivou nikoli souřadná, nýbrž jí podřazená. Tento závěr vyvozují z jeho argumentace, nejsem si ale jistý, jestli by s ním autor v takto vyhocené podobě souhlasil.

Výklad o funkcionalismu na obecné úrovni i na úrovni přístupů různých autorů je přesvědčivý, ještě navíc by D. Janák býval mohl připomenout některé kritiky funkcionalismu v novější sociologii. Zejména v post-parsonsovské generaci se takových kritik objevilo několik a byly poměrně vlivné (Anthony Giddens, Jonathan H. Turner). Co se týče autorových poznámek o samotném Parsonsovi (abstraktnost, nezáměr o skutečný život atd.), je třeba říci, že toto vidění není všeobecně sdíleno (viz např. práce německé socioložky Uty Gerhardt).

Autorovi však jde především o podobu sociologického funkcionalismu v meziválečném období a v této oblasti předkládá velmi dobře informovaný rozbor několika významných příspěvků. Začíná „svým“ I.A. Bláhou, jehož kritického realismu, usilujícího o nalezení zlatého středu mezi sociologismem a atomismem a centrovaného kolem živoucího člověka-aktéra, později využije jako základny pro rozvíjení vlastní teoretické koncepce. Dále přibližuje pojetí skladebné společnosti Josefa Ludvíka Fischera, které si stejně jako celé dílo tohoto originálního autora zaslouží mezi sociologickými teoretiky mnohem důkladnější pozornosti, než jaké se mu dosud dostávalo. Pro mne velmi přesvědčivé a v české literatuře ojedinělé jsou oddíly věnované dvěma světově uznávaným polským sociálním vědcům, Florianu Znanieckému a Bronisławu Malinowskému. O obou a zejména o Znanieckém platí, že jejich jména bývají v české sociologii často skloňována, ale blíže se jimi skoro nikdo nezabýval.

V části o kulturalistických teoriích Janák začíná opět – a nutno říci, že zcela oprávněně, když předtím náležitě zdůvodnil komplementaritu funkcionalismu a kulturalismu – Znanieckim. Dále přibližuje dílo maďarského člena skupiny klasických středoevropských sociologů Karla Mannheima, zejména jeho známou sociologii vědění z konce 20. let. V této části Janák zjevně navazuje na přední moravské sociologické teoretiky současnosti (Jan Keller, Radim Marada), kteří se Mannheimem zabývali v raných fázích své akademické dráhy. Třetím z tria „kulturalistů“ je možná překvapivě, ale věcně vzato zcela správně největší systematik české sociologie Emanuel Chalupný, jehož Janák opět velmi záslužně ukazuje jako bystrého teoretika, a odhaluje tak dosud živou část Chalupného díla.

Jedním ze základních motivů funkcionalistického myšlení je evolucionismus. I když varianty sociologického funkcionalismu silně orientované na přírodní vědy (B. Malinowski) byly a jsou anti-kulturalistické (v tom smyslu, že staví objektivní organické potřeby nad významotvorbu), autor velmi správně ponechal otevřené dveře evolucionisticky pojatému kulturalistickému funkcionalismu. Takto by bylo možné nazvat jeho vlastní teoretické stanovisko, představené v závěrečných oddílech třetí kapitoly, které vedle autorů uváděných již dříve vycházejí také z pozdního myšlení Ludwiga Wittgensteina a z nedávných prací neopragmatického filosofa Jaroslava Peregrina. V této části se výklad více zabývá celou řadou dosud jen okrajově využívaných přístupů (např. fenomenologie, pragmatismus a neopragmatismus) a pojmů (jazyková hra, pravidla a normy, praxis, temporalita lidské existence, subjektivita a intersubjektivita, intencionalita, význam a smysl, vnitřní konverzace). Vzhledem k tomu, jak náročné filosofické, sociologické, psychologické a lingvistické problémy jsou s těmito koncepcemi a pojmy spojeny, příslušné části by mohly být rozpracovány ještě důkladněji a jít do větších hloubek. Je však třeba je číst s vědomím autorského záměru, kterým je ukázat, že základní ideje předválečné sociologické teorie středoevropských zemí, zejména, ale nejen Bláhův kritický realismus, jsou způsobilé k aktualizaci za pomoci současné filosofie a sociálních věd. A že tedy – což je ještě důležitější – je možné myšlení starších autorů chápat jako stále živé a v intencích J. Alexandera „klasické“. Tohoto cíle autor ve svém výkladu dosáhl.

Náměty k obhajobě

1. Komparativní výzkum institucionalizace akademických oborů je vysoce aktuální téma. Zabývá se jím mimo jiné i evropský projekt INTERCO-SSH (koordinátor: École des hautes études en sciences sociales, Paříž), k jehož výsledkům patří nedávno publikovaný „Handbook of Indicators of Institutionalization of Academic Disciplines in SSH“ (Christian Fleck et al., časopis *Serendipities* 1 (1), volný přístup). Domnívá se autor, že by použití indikátorů uvedených v tomto manuálu na meziválečnou sociologii ve středoevropských zemích přineslo v zásadě stejné výsledky, k jakým dospěl na základě vlastního postupu?

2. Mezi témata, jichž se autor vzhledem k zaměření své práce k jiným cílům dotýká spíše jen okrajově, patří vnitřní rozhovor. K autorům klasického období, jejichž dílo se bezprostředně týká vnitřní řeči a vnitřního dialogu, je vedle Georga Herberta Meada, který je v habilitační práci zmiňován, třeba uvést pragmatiky Williama Jamese a Charlese S. Peirce, ale také sovětského psychologa Lva Vygotského. V rámci soudobé sociologické teorie věnovala tématu vnitřního rozhovoru velkou pozornost Margaret Archerová. Který přístup k vnitřnímu dialogu nejlépe zapadá do autorovy vlastní koncepce?

Celkové hodnocení

Habilitační práci PhDr. Dušana Janáka, Ph.D., doporučuji k přijetí. Předložený text představuje výrazný příspěvek ke studiu dějin starší sociologie ve střední Evropě a jejího intelektuálního působení až do současnosti. Dušan Janák svou prací prokázal spolehlivou znalost rozsáhlé literatury, kompetenci v oblasti empirické analýzy a schopnost tvůrčím způsobem rozvíjet teoretickou argumentaci.

Předložený text splňuje požadavky kladené na habilitační práce v oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Doporučuji pokračovat v habilitačním řízení uchazeče.

V Řevnicích 11. srpna 2017

doc. Marek Skovajsa, Ph.D.

Fakulta humanitních studií
Univerzita Karlova
Sociologický ústav AV ČR, Praha